

УДК: 81

Садыкова С. З., ф. и. д, symbat_s@mail.ru, И. Арабаев ат. КМУ

**ВИЛГЕЛМ КРИСТИАН ШОТТУН “ÜBER DIE ÄCHTEN KIRGISEN” (1865)
 (“ЧЫНЫГЫ КЫРГЫЗДАР ЖӨНҮНДӨ”) ЭМГЕГИНДЕГИ
 КЫРГЫЗДАРДЫН ТАРЫХЫ, ТИЛИ ТУУРАЛУУ МААЛЫМАТТАР**

Макалада немис окумуштуусу В. К. Шоттун 1865-жылы Берлин шаарында немис тилинде жарык көргөн „Über die ächten Kirgisen“ - “Чыныгы кыргыздар жөнүндө” аттуу эмгеги туурасында сөз болот. Аталган эмгекте жалпы түркология, асыресе, кыргыз таануу илими үчүн, биздин жеке көз карашыбызда, маанилүү деп эсептелген тарыхый, этнографиялык маалыматтардан тышкары, байыркы кыргыз тили жөнүндө дагы маалыматтар камтылган. Биздин макалада сөз болуп жаткан эмгекте орун алган кыргыз тилине байланыштуу факт-материалдар ар тараптуу иликтөөгө алынды.

Өзөктүү сөздөр: түркология, чыныгы кыргыз, кыргыз таануу, кыргыз тили, кытай жазмасы, тарых, этнография.

Садыкова С. З., д. ф. н., symbat_s@mail.ru, КГУ им. И. Арабаев

**ОБ ИСТОРИИ, ЯЗЫКЕ КЫРГЫЗОВ В ТРУДЕ ВИЛГЕЛМА КРИСТИАН
 ШОТТ “ÜBER DIE ÄCHTEN KIRGISEN” (1865) (“О НАСТОЯЩИХ
 КЫРГЫЗАХ”)**

В данной статье речь идет о труде немецкого ученого В.Шотта „Über die ächten Kirgisen“ “О настоящих кыргызах”, изданном в 1865 году в г.Берлин. Данный труд содержит в себе значимые для тюркологии, в частности, для кыргызоведения сведения, а также, на наш взгляд, важные материалы об истории, этнографии кыргызского народа и древнекыргызском языке. Наша статья посвящена также всестороннему исследованию кыргызского языка на материале вышеназванного труда.

Ключевые слова: тюркология, настоящий кыргыз, кыргызоведение, кыргызский язык, китайская письменность, история, этнография.

Sadykova S. Z., PhD., symbat_s@mail.ru, I.Arabaev Kyrgyz State University

**ABOUT THE HISTORY AND THE LANGUAGE OF THE KYRGYZ IN THE
 WORK OF VILHELM CHRISTIAN SCHOTT “ÜBER DIE ÄCHTEN KIRGISEN”
 (1865)
 (“ABOUT THE REAL KYRGYZ”)**

In this article we are talking about the work of the German scientist V. Schott “Über die ächten Kirgisen” “About the real Kyrgyz” published in 1865 in Berlin. This work contains important information for the Turkic Studies in particular, for Kyrgyz studies, as well as, in our opinion, important materials on the history, ethnography of the Kyrgyz people and the Old Kyrgyz language. Our article is also devoted to a comprehensive study of the Kyrgyz language on the basis of the above work.

Key words: Turkology, real Kyrgyz, Kyrgyz Studies, Kyrgyz language, Chinese script, history, ethnography.

Дүйнөлүк маданият таанууда түрк, жалпы эле алтай тектештик тобуна кирген элдердин маданиятын, тарыхын жана тилин изилдөө бери болгондо 180-200 жылга жакын мезгил алкагындагы салтка ээ жана бул, баарыдан мурда, XIX кылымдын биринчи жарымындагы дүйнөлүк жалпы тил илиминдеги немис тилдүү

изилдөөчүлөрдүн фундаменталдык эмгектеринен башат алат. Анткени дүйнөлүк тил илиминде XVIII кылымдын аягы – XIX кылымдын башында Вильгельм фон Гумбольдт баш болгон немис тилдүү окумуштуулар тилдин философиясы, теориясы, “психологиясы” жаатында атайын изилдөөлөрдү жүргүзүү менен, тилди коом психологиясынын, адамдын рухий маданиятынын, рухий ишмердигинин көрсөткүчү катары аныктаган философиялык көз караштарын билдире баштаган.

Бул мезгил Германияны тил илиминин борбору катары, ал эми немис тилдүү изилдөөчүлөрдү тил илиминин негиздөөчүлөрү деген урмат-даңкка жеткизген мезгил болгон. Так ушул мезгил немис тилдүү В. К. Шоттун да чыгыш таануучу, кытай таануучу, фин-угор тилдери, алтай тилдери боюнча дасыккан адис катары калыптанышын шарттады.

Аталган макала Вилгелм Кристиан Шоттун кыргыз элине жана анын тилине түздөн-түз байланышкан эмгеги – 1865-жылы Берлинде немис тилинде жарык көргөн „Über die ächten Kirgisen“ **“Чыныгы кыргыздар жөнүндө”** (**“О настоящих кыргызах”**) деген аталыштагы эмгегине арналат. Бул эмгектин кыргыз таануу, жалпы эле түркология илими үчүн баалуулугу, баарыдан мурда, чыныгы кыргыздар – биз жөнүндө “Тан-шу” кытай жазма летопистеринен берки тарыхый маалыматтарды хронологиялык ырааттуулукта баяндап бергендигинде, “чыныгы кыргыздардын” тарыхтагы ордун, ролун, европалык чыгыш таануучу катары өз көз карашынан түшүндүргөндүгүндө жана “байыркы кыргыздардын эне тили кандай болгон” “Was für eine sprache ist jener alten Kirgisen muttersprache gewesen?” (В. К. Шоттун орфографиясы сакталган – макаланын автору) деген суроо коюп [2: 438], ага тилдик факт-материалдардын негизинде өзү жооп издегендигинде...

Ачык айтыш керек, ал кезде чыныгы кыргыздардын тилинин материалдары топтолуп, чогултулуп, кагаз бетине түшө элек болгон. Бирок ошого карабай өзүнүн алтаист, чыгыш таануучу, тилчи катары жеке сезимталдыгынын негизинде кыргыздар жана анын тили, өзгөчө, грамматикалык түзүлүшү жөнүндө өтө баалуу пикир айткан.

В. К. Шотт эмгегинин кириш бөлүмүндө эле “Unter Kirgisen versteht man gewöhnlich ein volk dem dieser name nicht zukommt und das ihn auch keineswegs beansprucht. Die fälschlich so benannten horden nennen sich selbst *Kafak* und werden auch von türkischen, mongolischen und chinesischen schriftstellern mit keinem anderen namen belegt: die Türken schreiben *Qafaq*, die Mongolen *Chasak*, die Chinesen *Ha-sa-khi*. Fassen wir diese Kafak zuerst ein weilchen ins enge.” “*Кыргыз* деп, адатта, бул ат менен аталбай турган, бул ат менен аталайын дебеген элди аташат. Ушул ат менен туура эмес аталып жүргөн ордо (эл) өзүн казак деп аташат. Ушул аталыш түрк, монгол, кытай жазмакерлери тарабынан да белгиленет. Алар казакты казак эле дешет да, башка эл менен чаташтырышпайт”, - деп белгилейт [2: 429]. В. Шоттун маалыматы боюнча, бул эл (казактар – макаланын авт.) жөнүндө орус булактары туура эмес маалымат колдонушкан. Казактарды орустар кыргыз деп аташкан. “Die vollständigsten nachrichten über dieses weit ausgebreitete steppenvolk haben wir bis heute aus russischen quellen, besonders seitdem die Kafak beinahe ganz unter die botmäßigkeit der zare gekommen sind. Aber die Russen haben ihnen auch zuerst den fälschen namen Kergisen oder Kirgisen gegeben”. Анткени ушул эле В. К. Шоттун эмгегиндеги маалыматка ылайык, орус география коомунун бир кызматкери “Батыш Сибирь чегарасынан түшгүктү карай өздөрүн казак деп атаган түрк эли көчүп-конуп жүрүшкөн, аларды өткөн кылымдын биринчи жарымында (б. а., XVIII кылымдын 40-

50-жылдарында – макаланын авт.) биз, орустар, кыргыз деп атаганбыз, бизден ошондой ат алышкан... балким, казактардын андай аталып калышы орустар Енисей губерниясынын түштүгүндө кездештирген кыргыздарга окшоштугуна байланыштуу болсо керек”, - деп билдирет. “In dieser beziehung sagt ein mitarbeiter des ‘kundgeber der geograph. Eesellschaft” (Вестник географ. общества, jahr 1856, s. 260): “Südlich von den gränzen des westlichen Sibiriens nomadisirt ein sich selbst ‘Kafak’ nennendes Türkenvolk, das erst zu anfang vorigen jahrhunderts von uns den namen ‘Kirgisen’ erhielt, wahrscheinlich ob seiner ähnlichkeit mit denen Kirgisen welche die Russen im süden der statthalterschaft Jenisejsk vorfanden und welche nachmals in die gränzen des chinesischen reiches übersiedelten: **вероятно по сходству с теми Киргизами, которых Русские нашли на юге Енисейской губернии и которые перекочевали потом в пределы Китайского государства**” [2: 430-431]. В. К. Шотт дагы ушул кызматкердин оюн туура көргөндөй. Анткени өз эмгегинде: “Statt **вероятно** (wahrscheinlich) hätte der verfasser dreist sagen können: **безсомнения** (ohne zweifel), und statt **с теми К.** (mit denen K.), ‘mit den wirklichen’ (с **настоящими**); denn es giebt nicht mehrere Kirgisen-völker. Demohnerachtet werden die *Kafak* nach wie vor, im östlichen wie im westlichen Europa, als *Kirgisen* uns vorgeführt, oder man kuppelt in guter absicht den unächten namen mit dem ächten zusammen und nennt sie ‘*Kirgis-Kafaken*’ [2: 431].

В. К. Шоттун маалыматы боюнча, “Чыныгы кыргыздар” жөнүндөгү эң байыркы жана толук маалымат кытай булактарында кездешет. Булардын биринчиси “*Thāng sǔ*” – “Тан чоң император үйүнүн официалдуу тарыхы”. Мында 618-907-жылдар өкүм сүргөн Тан империясынын тарыхы жазылган. Экинчи булак – “*Huān-jǔ kǐ*” - “Эл жашаган жерлерди сүрөттөө” деген жазма булак. Мында 960-1279-жылдары өкүм сүргөн Сун II династиясынын тарыхы. Үчүнчү булак – улуу сынчы-эксперт *Má-tuán Lǐn*дин XIII кылымдын аягында жарык көргөн “*Uēn-hjǎn thǔng kháo*” – “Байыркы адабияттын толук изилдениши” аттуу эмгеги. Бул эмгектин акыркы бөлүгү чет элдиктерге арналган. Төртүнчү булак – “*Juān szé*” - “Кытайдагы монгол император үйүнүн официалдуу тарыхы” деген аталышта XVI кылымда жарык көргөн кытай жазма булагы. Мындагы окуялар 1260-1367-жылдардагы тарыхты камтыйт. “Чыныгы кыргыздар” жөнүндөгү маалымат бул булактын 42-китебинин №4, 199-китептин №2, 217-китептин №1, 348-китептин №3 бөлүмдөрүндө талкууланат [2: 431].

Thāng sǔ берген маалыматка караганда, кыргыздардын өлкөсү “*kjǎn-kuén*” (Кйан-Куен) деп аталган. Айрым учурларда *Kjǔ-ue*, *Kje-ku*, *Hu-ku* u *Hu-ku-szé* деп да берилген. Алар *Tǐng-lǐng* менен аралашкан деген маалымат айтылат да, *Juan szé* булагында кездешкен мындай легенданы келтирет: “Кытайдын 40 кызы чогулуп, кимге турмушка чыгуу керектигин талкуулашат. Ошондо *Ú-szé* деген элден 40 жигит жактырышып, баягы 40 кыз ошолорго турмушка чыгышат. Ошол 40 кыз менен 40 жигиттен төрөлгөн тукум өзүн кыргыз деп атап калган”, - делет [2: 432].

Ошол маалыматтарга караганда, кыргыздар бойлуу, кең далылуу күчтүү адамдар болушкан, чачтары кара болбостон, кызгылтым тартып, жээрде сакал болушкан, көздөрү көгүш тартып, жашылга жакын (зеленоватый), кубакай жүздүү (блестяще-белый) болушкан. Аялдары дагы дандуу-дандуу келишип, эркектер менен бирдей, айрымдары алардан чоң да болушкан. Кулактарына сөйкө тагынышкан. Кыргыздар өтө ар-намыстуу, эр жүрөк, кайра тартпас баатыр эл болгон. Эркектери колдоруна татуировка чегишкен, бул өзгөчө эрдик, урмат-сыйдын белгиси болгон. Аялдар турмушка чыкканда

моюндарына чегишкен. 100 000ден ашык эркектин 80 000 ашыгы эр жүрөк аскер, кол болгон” [2: 432-433].

Булардын өлкөсү жайында нымдуу жапжашыл, кышында кардуу, дарыяларга муз тоңуп, өтө суук болот. Карагай-черлүү, кайыңы өтө бийик өскөн өлкөдө жашашкан. Жазында 3-айда эгин эгип (март-апрель), күзүндө 9-айда (сентябрь-октябрь) аны оруп-жыйнап алышкан, эгинден тооч бышырышкан. Мал багышкан, жылкы, төө, уй, кой-эчки негизги чарбачылыгы болгон. Кышында “жыгач ат” менен карда жүрүшкөн, куш, бүркүт тапташкан“ [2: 433].

Минералдардан алтын, темир, калай өтө баалуу болгон. Жаандан кийин асмандан түшкөн кантемирден курал-жарак жасашкан. Аны *kja-sa* деп аташкан“ [2: 433].

*Thāng sū*да мындан башка кыргыздардын чарбасы, күнүмдүк жашоосу, “жыгач аты”, баккан малы, аңчылыгы, жашоо-тиричилиги, жашаган жери, жоого кийген кийими, жоого аттангандагы жүрүшү, курал-жарактары ж.б.у.с. көптөгөн маалыматтар берилери жөнүндө айтылат.

Албетте, бул сыяктуу маалыматтар башка эмгектерде, биз жогоруда атап өткөн булактарда, андан башка Рашид-ад-дин (1247-1318), Абул-Гази (1605-1664), Хажид-Хализе (1589-1657) эмгектеринде да кездешери жөнүндө кеңири маалымат берет [2: 429]. Биздин оюбузча, В. К. Шоттун “Чыныгы кыргыз жөнүндө” деген эмгеги кыргыздардын тарыхы, маданияты, этнографиясы үчүн өтө баалуу эмгек экендиги талашсыз. Биздин изилдөөнүн максаты башка болгондуктан, биз бул окумуштуунун эмгегиндеги биздин изилдөөгө тиешелүү гана маселеге токтолуу менен, В. К. Шоттун көз караштарын кыргыз тил илиминин алкагына киргизүүнү гана максат кылып отурабыз. Бул эмгек буга чейин тарых илиминде да, кыргыз тил илиминде да атайын сөзгө арзый элек эле.

Кыргыздар жылдын башгалышын *méu-szé 'ái* деген сөз менен аташкан, ар бир үч айды жылдын бир мезгили деп түшүнүшкөн. Жылды 12 ай деп эсептешип, ар бир жылды жаныбарлардын аты менен аташкан. Өздөрүнүн башчысын алар Ажоо (*A-sé*) деген сөз менен аташкан. Ажоонун ордосу *Tshing-sán* тоосунда жайгашкан. Көзбоочу/сыйкырчыны *kán* деп аташкан. Кыргыздардын тилин *Hüi-ku* (уйгур *Uéi (Ui)-gü-ürh*) тилине өтө окшош деп берет. Кыргыздардын өлкөсү, *Thāng sū*нун маалыматы боюнча, *Kján-kuén* (кыргыздар өлкөсү – авт.) Батышында *Ji-ngü*, түндүгүндө *Jén-khī Pe-sán* (ак тоолор) тарапта, түндүк-чыгышка *Hüi-ku*дан (уйгурлардан) 3000 *stadien* (байыркы грек узундук чени) (1 *stadien* – 150-метр) аралыкта, Түштүгүндө *Thán-mān* тоолорунда жайгашкан. Чыгышта кыргыз ажоонун ордосу жайгашкан. *Tshing-sán* тоосу тарапта *Kján* дарыясы бар. Анын суусу түндүк-чыгышка өлкөнү аралап агат, башка суулар кошулуп, түндүккө деңизге куят. Ошентип *Kján* дарыясы бүгүнкү Енисей дарыясын элестетет.

В. К. Шотт эмгегинде төмөнкүдөй бир ой айтат: “Эгерде биз тигил же бул элдин аталышынын ар түрдүү формаларын (варианттарын – авт.) салыштырсак, ал атоолор физикалык предмет сыяктуу адегенде деформациялангандай, калың түтүндөн бузулуп - бурмаланып көрүнгөндөй болгону менен, акырындап коюу түтүн тарап ачык көрүнө баштагансып, кыргыздардын кытайча аталышындагы *Kju-ue*, *Kje-ku*, *Kje-kja-sze* формаларында кытай тилиндеги айтууга ыңгайсыз *r (p)* тыбышы жок турат, кытай транскрипциясында *r (p)* тыбышы берилбейт. *Ki-li-ki-sze* формасында *r* тыбышы өзүнө окшош *l* тыбышы менен алмашылып, туура айтылууга мүмкүнчүлүк түзүлгөндүгүн

көрсөтөт. Ушул эле жерде К. Риттердин “кыргыз” деген ат байыркы сөз *Kjan-kuen*ден келип чыккан болуш керек деген божомолун эч бир лингвист колдобогондугун баса көрсөтөт: “Vergleichen wir die verschiedenen formen des nationalnamens welche in den sinischen quellen uns aufbewahrt sind, so erscheint er uns ungefähr wie ein körperlicher gegenstand den ein ziemlich starker nebel anfangs missgestaltet oder verstümmelt zeigt, der aber bei allgemach sich verzihender dunsthülle immer vollständiger und schärfer umrissen hervortritt. In dem wahrhaft chaotischen *Kju-ue*, wie in *Kje-ku* (das wenigstens schon die beiden *k* zeigt) fehlt das dem Chinesen unbequeme *r* samt dem schliessenden *s*. In *Kje-kja-sze* und *Kja-kja-sze* vermissen wir nur das *r*; in *Ki-li-ki-sze* endlich ist auch dieses nachgeholt d. h. es hat, wie gewöhnlich, im verwandten *l* seinen vertreter erhalten... Die annahme K. Ritter’s, der name Kirgis sei aus dem uralten namen *Kjan-kuen* entstanden, wird kein linguist unterschreiben [2: 437-438].

Ошону менен эле бирге *Ki-li-ki-sze* сөзүндөгү *i*нин байыркы вокалдык формасы үч муунда тең өз-өзүнчө ачык айтылган тыбыш катары колдонулат. Кытайчасындагы *l*дин ордуна *r* тыбышын койсок, *Ki-ri-ki-sze* – *киркизе* сөзү келип чыгат. Кытайчасындагы сөздүн аягындагы *sze* (*szu*, *sz*) формасындагы *s* тыбышы энчилүү аттын байыркы компоненти болушу мүмкүн эмес, ал – көптүктү билдирген эле форма. Бүгүнкү күндө манчжур, монгол, чуваш тилдеринде да көптүктү билдирет.

“*Kilikisz*” сөзү 1646-жылы Пекинде жарык көргөн *Dai Juan guruni suduri* – “Жуан мамлекетинин чоң тарыхы” аттуу жазма булактагы *Ciličisz* сөзүнө дал келет. Анткени *k* тыбышы *i* тыбышынын алдында кытай иероглифтеринин окулушунда *č* же *ts* тыбышына өтүп окулат” – “*Dem Kilikisz* ... entspricht das *Ciličisz* einer nach sinischen texten ..., betitelt *Dai Juan guruni suduri* (des grossen Juan-states geschichte) und im 1646 zu Peking gedruckt. ... und zwar nach dem chinesischen dialecte ... *k* vor *i* in *č* oder *ts* sich verwandelt... (В. К. Шоттун орфографиясы сакталган – авт.) [2: 438].

В. К. Шотт ушул өндүү айрым бир фонетикалык маселелерден кийин мындай суроо коёт: Was für eine sprache ist jener alten Kirgisen muttersprache gewesen? (В. К. Шоттун орфографиясы сакталган – авт.) [2: 438]. Байыркы кыргыздардын эне тили кандай болгон? Бул суроого мындайча жооп берет: “Кыргыздар жана уйгурлар бири-бирине өтө окшош тилде сүйлөшкөн. Буга шек кылууга болбойт. Муну бизге жеткен төмөнкүдөй кыргыз сөздөрү аркылуу көрсөтүүгө болот. Бул сөздөрдүн дээрлик көпчүлүгү башка татар тилдерине деле мүнөздүү деген ой айтат. *Ai* – аларда *der mond* (луна) дегенди билдирет. *jilan* или *jylan* – *schlange* (змея) сыяктуу эле сөз.

В. К. Шотт 843-жылы *Thang* ордосуна барган кыргыз элчисинин аты *Cú-ngū Ho Sú* болгон деген маалымат берет. *Tshing-śida* ушул сөз төрт муундан турат деп бөлүшгүрүлөт: *Cú-ngū* – бул көчмөндөрүн фамилиясы. *Ho* – көкжал, кайра тартпас, эр жүрөк, *ho sú* – сологой. Мааниси “кайра тартпас сологой аткыч”. – “Ein kirgisischer gesandter welcher im jahre 843 an den hof der Thang abgeschickt ward, hiess angeblich *Cú-ngū Ho Sú*. Das Thang-s’u bemerkt zu diesen vier silben: “*Cú-ngū* ist ein barbarischer familienname. *Ho* bedeutet ‘tapfer’, *sú* aber ‘linkhändig’. Der Sinn ist: ‘tapferer linkhändiger schütze’... (В. К. Шоттун орфографиясы сакталган – авт.) [2: 441]. Чындыгында эле байыркы *sú* – сол дегенди билдирет. Ошондуктан байыркы элчинин атын кыргыздар бүгүнкү күнгө чейин *Алн Сол* деп жүрүшөт... .

Ушул эле *Tshing-śida* кыргыз дарыясы катары Енисей көрсөтүлөт, бирок ал империянын түндүгүндө *khjan* (*Küan*) же *hjan* түрүндө айтылса, түштүгүндө *kim*, *kem*,

him, hem формаларында айтылган. Ушу бүгүнкү күндө да Енисей дарыясы *Ulu-kem* – чоң дарыя, *kemc'ik* же *kemg'ik* – кичи дарыя деп аталат: “Das schriftzeichen ... womit unsere gewährsbücher den kirgisischen namen des flusses *Jenisej* bezeichnen, wird im heutigen nord-sinischen *khjan* und *hjan* ausgesprochen, im süden des reiches aber *kim, kem,* und *him, hem.* ... *kem* oder *hem* noch bei den heutigen anwohnern des *Jenisej* ‘fluss’ bedeutet, der hauptstrom selber *Ulu kem* großer fluss, und einer seiner zuflüsse *Kemc'ik* oder *Kemg'ik* d. i. kleiner fluss ... genannt wird” (В. К. Шоттун орфографиясы сакталган – авт.) [2: 441].

Ушу жерде В. К. Шотт мындай бир божомол келтирет: „... *kim, kem, him, hem* сөзү таза түрк сөзү болсо, бардык түрк тилдеринде кездешмек. Бул сөз самодий тилинде да, фин тилинде да ар кандай формада кездешет: *ke, ky, Kemi* же *Kymi* жана *чоң дарыя* деген маанини туюнтат. Бул сөз эгер фин сөзү болбосо, анда ал Енисей чөлкөмүнөн фин тилине өткөн болуш керек. Енисей татарларынын *Kem* сөзүндөгү *e* тыбышы орустардын *ы* тыбышына окшош айтылат, ал эми бизде (немисте – авт.) *y* тамгасы аркылуу, ал эми фин тилинде *ü* тыбышын берет. „Wäre *Kem* ein türkisches wort, so möchte es wol in der ganzen familie einzig dastehen. Aber auch in den entfernter verwandten tschudischen sprachen dürfte kaum etwas anklingen als etwa das samojedische *ke* und *ky* (fluss). ...*Kem* findet sich auch in mehreren gegenden Finnlands, ... teils in der veränderten gestalt *Kemi* oder *Kymi*, und bedeutet ... einen ‘größeren fluss’.

Sollte *Kemi* aber auch nicht ursprünglich finnisch sein, so müssten die Finnen es wenigstens von den gegenden am *Jenisej* nach *Finland* mitgebracht haben... Auch im munde der Tataren am *Jenisej* hat das *e* von *Kem* ... ähnlich dem *ы* der Russen (welches ich durch unser *y* ausdrücke, während das *y* finnischer wörter deutsches *ü* darstellt) (В. К. Шоттун орфографиясы сакталган – авт.) [2: 441-442].

Мындан көрүнгөндөй, В. К. Шоттун баамында *Kem* (ар кандай фонетикалык вариантта) түрк, фин тилдеринде кездешет, дарыя деген маанинин билдирет. Бүгүнкү күндө кыргыз тилиде *Kem* сөзү *суу* дегенди билдирет, *кол* сөзү да *суу* дегенди билдирет: Чоң Кемин, Кичи Кемин, Кара Кол, Нарын кол, Жумгал ж.б.у.с. *Kem* сөзүнүн бүгүнкү күндө биздин тилде: *кол, гал, кемин* формаларында кездешишин VI кылымдардан берки тилдик өнүгүүнүн, тилдик өз-ара карым-катыштын негизиндеги катмарлануу катары кароого болот...

Арийне, В. К. Шотт өзүнүн аталган эмгегинде дагы бир кызык маалымат берет: “Herr Radlow in Barnaul hat mir schriftlich mitgeteilt dass am Abakan ein kleiner stamm wohne der sich noch jetzt *Qyghyf* nenne, die im Tomskischen zurückgebliebenen Kirgisen sollen ...”. “Господин Радлов мага Барнаулдан жазуу жүзүндө мындай маалым жибериптир. Абаканда ушу бүгүн да өздөрүн *Qyghyf* (кыргыз – авт.) деп атаган майда уруу жашайт. Балким, алар Том губерниясында калган Кыргыздар болушу мүмкүн...” [2: 462].

«Erst in neuerer und neuester zeit haben die Russen wieder ansehnliche stämme mit dem gemeinsamen volksnamen *Qyghyf* kennen gelernt, aber sehr weit süd-westlich vom Altai, am Issi-kül d. i. warmen see, und *Muf-tagh* d. i. eisberge... . Zum unterschiede von den (*Kirgi*)-*Kafak* benamsen sie dieses volk ‘schwarze’ (черные) oder ‘wildfelsige’ (дикокаменные) d. h. im felsengebirg hausende *Kirgisen*, auch wol *Burut*, über welchen namen bald ein mehreres...” “Кийин гана орустар *Qyghyf* кыргыз деген жалпы ат менен аталган көптөгөн уруу өкүлдөрү менен кездешет. Алар Алтайдан өтө алыс түшгүк-батыш тарапта Ысык-Көлдө, *Muf-tagh* (мөңгүлүү тоо) тарапта жашашат. Аларды казактардан айырмалаш үчүн “кара”

же “ди́кокаменные” – “аскалуу бийиктоодо жашаган кыргыздар” деп аташкан. Ошол эле учурда алар *Burut* деп да аталышкан [2: 462] (Шоттун ою боюнча, бул атты кыргыздын сөөк өчтү душмандары казактар берген, “кара” сөзү подлый, неблагодарный деген маани берет). „Man wird aber wol tun, die zahl der kirgisischen stämme und die gränzen irer weideplätze nicht a priori zu bestimmen. Der verfasser eines aus dem russischen übersetzten artikels in Erman’s archiv (b. 11, s. 401 ff.) sagt: ‘Die Schwarzen Kirgisen nomadisiren um den see *Issi-kül*, dann ostwärts bis zu der chinesischen vorpostenstrafse die von *Kulga* nach *Aqsu* führt, südwärts ... bis *Badachschan* und *Karatigin*, westwärts bis *Chokand* und *Taskend*, nordwärts nur bis ins gebirge *Kunggi-tau* welches den *Issi-kül* an der nordseite begränzt. Sie mögen vornehmlich in und zu beiden seiten der zwei einander kreuzenden bergketten hausen, ... die ... ‘Bunter berg der Kirgisen’ (*Qyghyning Ala-tau*) genannt“. „Булардын канча уруудан турарын, алар көчүп-конуп жүргөн жердин чегин аныктоо мүмкүн эмес. Орус тилинен которулуп, Германияда Эрман архивинде сакталган бир макалада «Черные кыргызы вели кочевой образ жизни вокруг озера *Issi-kül*, далее на восток до предварительных границ Китая, ведущих от *Kulgi* в *Aqsu*, на юге, юго-западе до *Badachschan* и *Karatigin*, на западе до *Коканда (Chokand)* и *Ташкента (Taskend)*, на севере до гор *Kunggi-tau*, которая граничит на севере с озером *Issi-kül*. Им особенно нравилось жить на обеих сторонах пересекающихся друг с другом горных хребтов ..., которые назывались *Qyghyning Ala-tau*“ [2: 462]. “По Радлову: “Они (настоящие кыргызы – авт.) говорили на восточно-тюркском диалекте, который намного более схож с алтайским диалектом, нежели с казахским. Несмотря на это, Радлов не нашел никаких следов из того похода от Алтая или Енисея до их нынешних территорий, хотя такие важные события, спустя несколько столетий, были запечатлены в легендах и сказаниях. Слово “черный, “ди́кокаменный” кыргыз по Радлову означает **Felsen-Kirgisen** или **ächten Kirgisen** – настоящие кыргызы“ [2: 462-464].

Адабияттар:

1. Садыкова С. З. Кыргыз тили: В. К. Шотт, В. В. Радлов. - Бишкек, 2018. - 303 б.
2. Schott W. Über die ächten Kirgisen (“Чыныгы кыргыздар жөнүндө”). Aus den Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin. - 1865. S. 429-474.
3. Schott W. Versuch über die Tatarischen Sprachen (Татар тилдерин изилдөө аракеттери). – Berlin: Verlag von Veit &Comp., 1836. - 82 S.
4. Schott W. Altaische Studien (Алтай изилдөөлөрү). Heft 1-5, in: Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Berlin (1860 – 1872).